

Stanka JANKOVIĆ PIVLJANIN

DUH EPOHE PROSVIJEĆENOSTI U TURSKIM PISMIMA STJEPANA ZANOVIĆA

*Nema ni šta ko isih je n g ve p m d gt i, a ni šta p aveil je
nego pobijati sve što ne može da opstoji pred svjetlom razuma.*

Stjepan Zanović

Ključne riječi: Stjepan Zanović, *Turska pisma*, prosvijećenost, epistolarni žanr, antiklerikalizam, antidogmatizam, orijentalizam

Osamnaesti vijek, stoljeće obasjano *svjetlošću* razuma, a završeno krvavim žrtvama revolucije, nosilo je sa sobom mnoge protivrječnosti, otkrilo najveće polete ljudskog duha i najmračnije strane čovjekovog bivstva i, kao takvo, iznjedrilo ličnosti koje su u sebi nosile sve odlike svoga vremena. Jedna od njih bio je i Stjepan Zanović – budvanski, tačnije, evropski pustolov, varalica, falsifikator, ali i pjesnik, pisac, akademik, mason. Rođen je u Budvi 1751. godine, u porodici uglednog kneza Antuna Zanovića. Školovao se u Veneciji i Padovi, bio veoma učen i obrazovan. Tečno je govorio i pisao na italijanskom, francuskom i njemačkom jeziku, poznao grčki i latinski.

Oduševljenje njegovom ličnošću i obrazovanjem u *vijeku filozofa* pratila su i saznanja o trgovačkim malverzacijama, prevarama, lažnim predstavljanjima (knez od Albanije, jedanaesti potomak Skenderbega, Šćepan Mali...), pa je nerijetko bio prinuđen da bježi i opravdava se. Imao je velikih političkih ambicija, iz pisma ocu¹ vidi se da se potajno nadao da će zauzeti poljski prijesto; nudio je svoju pomoć austrijskoj i holandskoj vladi u obezbijeđivanju određenog broja crnogorskih vojnika; sa bratom Primislavom izazvao je međunarodni incident između Holandije i Venecije, u kom je učestvovao i car Josif Drugi. I pored svega navedenog, njegova erudicija, galantnost, izgled uvijek savršeno dotjeranog aristokrate nisu nikog ostavljali ravnodušnim i pribavila su mu prijatelje i zaštitnike među najmoćnijim i najuglednijim ličnostima epohe – Katarinom Velikom (čiji je, prema mišljenju Pavla Rovinskog, bio i špijun), Fridrihom II, knezom Mihalom Oginskim i mnogim drugim aristokratama, knezovima i generalima. Dopisivao se sa Volterom, Rusoom, D’Alamberom,

¹ A. Breyer, *Antun conte Zanović i njegovi sinovi*, Matica hrvatska, Zagreb, 1928, str. 84.

Marmontelom, Glukom, Metastaziom...

O Stjepanu Zanoviću je do sada pisano i kod nas i u inostranstvu, uglavnom o njegovom burnom životu, dok je književno djelo, osim nekoliko izuzetaka, ostajalo po strani. Razlog tome je svakako i činjenica što nije pisao na svom maternjem jeziku i što su njegova djela do danas ostala rasuta po evropskim bibliotekama, nesistematizovana i neprevedena. Pisao je prozu, poeziju, drame, istorijska djela, političke i refleksivne spise. I gdje god je mogao – pisao je o sebi. Njegovi ideološki stavovi često su protivrečili njegovim postupcima, istina i fikcija miješale se u svjedočenjima o vlastitom životu, često punim svakojakih izmišljenih podataka o sopstvenom visokom porijeklu, istim žarom kao što se u djelima literarna fikcija miješala sa stvarnim činjenicama i dokumentima² iz života. Uzrok tome, osim u svojevrsnoj literarnoj igri, vjerovatno leži i u činjenici što su Zanovićeva erudicija i nesumnjiv književni talenat, najvećim dijelom, bili usmjereni ka sticanju političkih ambicija i služili mu kao dio lične promocije za ulazak u visoke evropske krugove.

Stjepan Zanović je u potpunosti bio čovjek svog vremena – kako u svojim kontroverzama i društvenim ambicijama, tako i po idejama koje je propagirao i djelima koja je pisao. O tome svjedoče i *Turska pisma* (1776): sa jedne strane, ona predstavljaju odraz svog autora, izuzetno obrazovanog čovjeka nespornog literarnog talenta, poznavaoca klasika, ali i savremenih mu književnih, filozofskih i društveno-političkih tokova; *čovjeka od pera*, filozofa u ondašnjem smislu riječi. S druge strane, po svojim formalnim/strukturnim i tematsko-motivskim karakteristikama *Turska pisma* korespondiraju s glavnim idejnim i književnim stremljenjima epohe.

Epistolarna forma i prosvjetiteljski diskurs

Turska pisma pripadaju onom dominantnom toku evropske književnosti 18. vijeka koji je obilježila epistolarna forma, i to ona filozofsko-kritičkog tipa, kome pripadaju i Monteskvjeova *Persijska pisma*, Volterova *Amabedova pisma*, ali i nama manje poznata *Lettres d'une Turque à Paris écrites à sa soeur au serrail* Žermen-Fransoa Pulana de Sen Foa, *Lettres galantee et philosophiques* Ramona de Sen Marda, *Lettres critiques, morale et politique* Antoana Sabatjea de Kastr, kao i mnoga „jevrejska“, „kineska“ i „sijamska“ pisma, popularna u to vrijeme.

Popularnost epistolarne forme nije bila uzrokovana samo prevagom kartezijanskog duha, koji je odbacivao sve što je fiktivno i insistirao na autentičnosti i istinitosti, pa je pisac postajao prenosilac istine, sakupljač, redaktor autentične građe, a ne narator fikcionalnog. Kao što je Monteskvje tobožnji

² U službenom dopisu pruskog diplomate Evana Fridriha fon Herberga upućenom pruskom dvorskom ministru, pored obavještenja o Stjepanovim lažnim predstavljajima, naglašeno je da je Zanović pisma nekih visokih ličnosti na indiskretan način iznio u javnost u svojim *Turskim listovima* (Ibid., str. 73).

prevodilac *Persijskih pisama*, Ruso sakupljač i izdavač pisama dvoje ljubavnika, Laklo izdavač *Opasnih veza*, Balzak redaktor, i Zanočić je izdavač, onaj koji je samo *sab ao i štampo* pisma, koja „nijesu prevedena sa turskog originala, nego ih je jedan Turčin originalno napisao“³. Uzrok popularnosti epistolarne forme leži i u činjenici da je veliki značaj i uspjeh pokreta i ideja koje je donio 18. vijek ostvaren upravo posredstvom konverzacije i dijaloga. Bilo da su se oni obavljali usmeno, u salonima, ili pismeno, pomoću prepiske, paskvila, pamfleta, kroz časopise i novine. Govoriti, raspravljati, razmijenjivati mišljenja, podsticati rasprave i problematizovati određene društvene pojave bio je manir epohe. Mark Lošonc⁴ je, analizirajući čuven Kantov tekst *Šta je prosvjetiteljstvo*, podsjetio na činjenicu da je prosvijećenost bila rezultat intersubjektivnosti i da je u to vrijeme *p sati* značilo *p tj ati*, utvrditi, označiti svoj *id n itet*. Privatni stavovi i identiteti ličnosti prelazili su u javnu sferu tek pomoću pisma, a „prosvijećenost individue se pokazivala u svojevrsnom glasu bez glasa, u pismu, pred čitalačkom publikom“⁵.

Prosvijećenost je, dakle, označila ne samo promjenu u načinu mišljenja već i u načinu komunikacije. Dina Gudman⁶ posebno ističe ulogu koju su odigrali saloni, kao novi centri intelektualnog života, kao mjesta na kojima se okupljala slobodoumna filozofska elita i gdje se slobodno raspravljalo o najvažnijim i najaktuelnijim pitanjima nauke, politike, društva, književnosti i umjetnosti. Saloni su njegovali uglađenu konverzaciju, kao znak slobode, obrazovanosti i civilizovanosti. Usmene rasprave, dijalozi, razmijene mišljenja prenosili su se u pisanu formu preko privatnih pisama i prepiske i vremenom postajali i stvar javne rasprave, budući da su se i štampali kao pamfleti, paskvile, postajali dio almanaha, novina... Prepiska je tako širila duh salona van njegovih granica, postepeno formirajući javnu sferu, polje političke diskusije, koje će osporavati zatvorenu dvorsku kulturu monarhije. Osim toga, prepiska je odigrala još jednu važnu ulogu u društvenim promjenama – u društvene tokove i javni diskurs uvela je i žene.

Orijentalizam, antidogmatizam i antiklerikalizam idejne potke djela; uticaj Voltera i Rusoa

Pridjev turska u naslovu takođe korespondira s vremenom i ondašnjom književnom modom. Autor pisama, ili bar njihovog najvećeg dijela, jeste turski plemić Osman Bostandži, koji putujući po Evropi, piše svojim prijateljima i ženama o ljudima, mjestima i društveno-političkim prilikama na koje nailazi. Istočne teme već su dugo bile popularne u evropskoj kulturi, umjetnosti i

³ S. Zanočić, *Turska pisma*, Obod, Cetinje, 1996, str. 55.

⁴ Mark Lošonc, „Kant, identitet i aufklarung“, *Sintezi* 1/1, 2009, str. 83–94.

⁵ Isto, str. 89.

⁶ Goodman, Dena, *The Republic of letters, a cultural history of French Enlightenment*, Cornell University Press, 1996.

književnosti. Pojačano interesovanje za Turke javlja se u Francuskoj još u 16. v., od uspostavljanja diplomatskih veza između Francuske i Osmanskog carstva za vrijeme Fransa Prvog i Sulejmana Veličanstvenog. Fascinacija svime što je tursko, tačnije, orijentalno, uzela je velikog maha u 18. vijeku. Tome su svakako doprinijela i naučna istraživanja i putovanja, bitno je povećano interesovanje za Orijent, za Kinu i Indiju. Čuven je potret Marije Antoanete iz 1747. kao turske dame, čiji je autor Šarl Andre van Lu. Poznato je i da je Ruso volio da nosi kaftan...

Aktuelnost ovih tema u književnosti počinje još od prevoda *1001 noći* Antoana Galana 1704, iako je Žan-Pol Marana već 1684. objavio *Turskog uhodu*, koji je bio uzor i za Monteskjeova *Persijska pisma*; Didro 1784. štampao *Indiskretne dragulje*, u kojima prikazuje Luja XV kao sultana; Volter *Vavilonsku princezu*, *Zairu*, *Alziru*, *Muhameda*. Orijentalne teme nisu bile samo odraz tadašnje mode, već su poslužile i kao oruđe kritičkog duha i dobra polazišna osnova za iznošenje antidogmatičkih i kosmopolitčkih ideja. Otkrivanje istočnih civilizacija i religija dovelo je u pitanje dogmatizam hrišćanske vjere, moral i društveno uređenje u evropskim zemljama. Stroga cenzura je prouzrokovala semantičku ambivalentnost kritičkih tekstova – pod maskom tobožnje kritike stranih društava kritici je podvrgavano stanje u sopstvenoj državi.

Odbacujući metafiziku, a na temeljima kartezijske, analitičke metodologije, novi kritički duh je, podsjetimo se, preispitivao i prevrednovao sve do tada postojeće društvene, političke, religijske i moralne norme. Trebalo je, najprije, racionalno preispitati samu religiju i njene predstavnike, čiji su postulati oblikovali društveno-političku, ali i individualnu svijest, i imali uticaja na sve sfere života – obrazovanje, društveni i moralni poredak, privatni život – a onda podvrći kritičkoj oštrici kompletno društveno uređenje, odnose među ljudima, slobodu i prava pojedinca, valorizovati naučno i kritičko promišljanje nasuprot dogmatizmu i podvrgavanju neprikosnovenom autoritetu.

Filozofi, *ljudi od pera*, a Zanović je sebe smatrao jednim od njih, vidjeli su svoju misiju u tome da šireći duh razuma, razumijevanja i poštovanja mišljenja i prava drugih stvore zajednicu prosvijećenih, kao osnovu novog društvenog poretka koji će počivati na idejama kosmopolitizma, tolerancije, pravde i humanosti. Antidogmatizam, a sa njim i antiklerikalizam, činili su osnovu duhovnog, tačku od koje se polazilo u svim razmatranjima.

Na ovakvim idejnim osnovama počivaju *Turska pisma*. Pri tome, ona predstavljaju i duboko lični stav samog autora, koji je on i javno zagovarao. Pomenuli smo već da se Zanović dopisivao sa najznačajnijim ljudima svog vremena, i iz umjetničkog i iz političkog svijeta, te je duh epohe primao ne samo neposredno, posredstvom literature, već na sâmim njenim izvorima, direktno, iz razgovora i pisama sa ličnostima koji su bili njegovi idejni tvorci i nosioci. Ovdje u prvom redu mislimo na Voltera i Rusoa.

Zanočić je u nekoliko navrata ostavio svjedočanstva o sebi kao njihovom sljedbeniku i poštovaocu. Rusoa je nazvao svojim učiteljem, a sam se prozvao „Volterom nacije“. Pišući poznatom historičaru Johanesu Mileru o svom neobičnom komšiji iz pansiona, evropskom putniku, obrazovanom čudaku i sanjalici, Stjepanu Zanočiću, švajcarski pisac Bonšteten s podsmijehom prenosi Zanočićeve riječi da „sada kad je Voltaire ostario, a Jean-Jacque više ne piše, ostaje samo on, da ljudima kaže istinu“; ali se istovremeno i čudi: „... bi li tko vjerovao? D'Allembert i Voltaire pišu tomu ludi“⁷. Malo dalje navodi da se mladić često „vlada nepametno“ pa često biva protjerivan, iako on u tome vidi nešto posebno i važno, poistovjećujući se, vjerovatno, sa svojim uzorima.

Iako su prvobitno jezuitski učenici, pripremani za sveštenečki poziv, Stjepan i brat mu Primislav bili su poznati po svom javnom zagovaranju volterijanstva, novih filozofskih, deističkih, ideja, i napada na Crkvu. Zbog izrugivanja vjerskih obreda i institucija, huljenja Bogorodice i svetaca, protjerani su iz Venecije i Rima, a iz istih razloga, „kao pristalica enciklopedista, Rusoa i slobodnih zidara“ Primislav⁸ je umalo stradao u Dubrovniku.

Antiklerikalizam i antidogmatizam, dakle, čine osnovnu idejnu potku *Turskih pisama*. Najavljeni su još u Predgovoru, gdje se autor obraća čitaocu, govoreći da će pisma možda biti spaljena (aludirajući na jaku jezuitsku cenzuru), ali ako ih „čita onaj, koji nije rimokatolik, možda će biti zadovoljan i reći će: ovaj Turčin je možda nastran, ali je častan čovjek“. I sve ostale tematske linije djela, posredno ili neposredno, iščitavaju se na istoj pozadini: kosmopolitizam, vjerska tolerancija, prirodna religija, prijateljstvo, putovanje, prednosti kritičkog mišljenja i racionalnog promišljanja, javno mnjenje, prosvijećeni vladari, problem muško-ženskih odnosa, braka, položaj žene... Kao što se da zapaziti, sve najvažnije teme prosvjetiteljstva našle su svoje mjesto u *Turskim pismima*.

Antiklerikalizam se ispoljava kroz otvorene, direktne i oštre napade na Crkvu, na protivrječnost i relativnost njenih dogmi, neprikosnovenost papske vlasti, moralnu iskvarenost, materijalizam i sladostrašće klera, te u njemu nije teško prepoznati Volterov uticaj i odjek njegovog čuvenog „Ecrases l'infame“!⁹ Ukazuje se na činjenice koje potvrđuju da se Crkva kao institucija, od pape kao poglavara, preko osnovnih načela, dogmi, do djelovanja svih njenih predstavnika, pretvorila u svoju suštinsku suprotnost, iznevjerivši načela skrušenosti,

⁷ M. Breyer, *n. d.*, str. 32.

⁸ Naime, dubrovački nadbiskup Nikola Puljezi pokrenuo je istragu protiv Primislava zbog širenja *bezwjerja*, kao i protiv nekolicine učenika koji su to postali pod njegovim uticajem, između ostalih i Nike Remedelija, sina bivšeg dubrovačkog konzula u Smirni.

⁹ Pri tome, moguće je prepoznati određene intertekstualne veze između *Turskih pisama* (u tematsko-motivskom sloju, kao i u diskursu) i *Filozofskog rečnika* i *Amabedovih pisama*; Volterov uticaj je očigledan i u književnim postupcima, stilskim preokretima, duhovitim, satiričnim i ironičnim poentiranjima.

skromnosti, pravde, istine i ljubavi koja bi trebalo da budu osnova svake istinske religije.

Papa, zvanično duhovni poglavar i božji namjesnik, zapravo pretenduje na svjetovnu vlast i imperijalizam: „gospodar Rima i ima prvo mjesto među svim kraljevima i carevima u hrišćanstvu. Ali to je sve malo u odnosu na ostale attribute, koji mu se javno pripisuju: 'Božiji vikar na zemlji, nepogrešiv Čovjek; a njegova ovlašćenja i nepogrešivost postaju uzrok brojnim manipulacijama, jer danas je Kardinal i može da griješi, a sutra postaje papa, savršen u svim svojim nesavršenostima [...] sa sposobnošću da razriješi od sadašnjih grehova, kao i budućih, i da spase dušu jednog Jevrejina koji bi mogao biti potomak onoga koji je poveo Hrista Kajafi“.¹⁰

Dok se trpeljivost i siromaštvo običnog puka tretiraju kao mjera hrišćanske pokornosti, dotle se gomilanje bogatstva, materijalizam i imperijalizam klera ispoljavaju kao njihova dominantna karakteristika. Već u Predgovoru se tobože prijeti nezadovoljnom čitaocu protjerivanjem „k vragu u onaj pakao koji papa smatra besmrtnim da bi vam prodao skuplje svoje ljekarije“¹¹, a dalje u tekstu se konstatuje da i Turčin, musliman, za 100.000 pjastru „kroz nedelju dana može postati kardinal“¹².

U Pismu¹³ upućenom Ismailu, seraskeru u Carigradu, kaže se da je moć klera „čije su dominantne strasti spletki, pohlepnost za vlašću, osveta i trgovina crkvenim dobrima (simonija), otvorila grobnicu poljskoj slobodi“; a u „Pismu Velikom državnom savetu“ da su crkveni ljudi „u svim vremenima bili kamen smutnje, pokretači građanskih ratova, krvnici vladara...“ U skladu s time je i navedeni Lukrecijev citat *Tantum religio potuit suadere malorum*¹⁴ (Samo religija može proizvesti toliko zala), koji priziva u svijest antički, humanistički duh i suprotstavlja ga hrišćanskom dogmatizmu, budući da je preuzet iz djela *Op irā stvari*, u kom su još tada iznijete ideje protiv svake vrste praznovjerja i vjerskih obmana.

U umetnutoj alegorijskoj *Priči o Felimi i Abderamenu*¹⁵ ističe se društvena štetnost i parazitizam fakira (indijskih asketa koji žive kao beskućnici), bonza (budističkih sveštenika), derviša i kalendera (arapski red derviša prosjaka), koji žive na teret naroda, u besposličanju i lijenjosti, za razliku od siromašnih sinova zanatlija i zemljoradnika koji se zlopate, jedva preživljavajući, pa bi i oni htjeli da žive kao ovi prvi. Imajući sve rečeno u vidu, Osman u Pismu Zamoru Olakliju,

¹⁰ S. Zanović, *Turska pisma*, str. 168–169.

¹¹ Isto, str. 56

¹² Isto, str. 170.

¹³ Isto, str. 162.

¹⁴ Isto, str. 100.

¹⁵ Isto, 147–159.

sandžakbegu Mesopotamije¹⁶, zaključuje, jasno aludirajući na ključne motive: „Uvijek sam iz katoličkih gradova izlazio prazne kese, savjesti pune predrasuda i tijela pod zaštitom svetog Roka“¹⁷.

Kritičko promišljanje hrišćanskih dogmi vrlo lako dovodi u pitanje njihovu apodiktičnost. Najprije se sâm papa zadovoljava samo načelnim, teoretskim, ne i praktičnim, poštovanjem istih: zadovoljan je i ako mu se može „pokazati kao da se u ove stvari vjeruje, iako se u stvari ne vjeruje“¹⁸; zatim, jezuiti vrlo vješto, u skladu sa svojim interesima, interpretiraju pojedine činjenice i događaje: „Oče, zašto je papa Ganganeli, jednom bulom, rasturio jedno Društvo ljudi neobično dobrih namjera¹⁹ prema njemu?“ Odgovorio je odmah: 'Zato što je naš sveti poglavar Ignjacije tako prorekao' – 'Ne, Oče, već zato što su bivši jezuiti, sa izvrsnim obrazovanjem za sebe same, nastojali da za druge nametnu ono najgore' – uzvratih mu ja. [...] 'Zašto – upita me on – ti jedeš svinjsko meso kad ti Koran to zabranjuje?' 'Iz istog razloga – odgovorih mu mirno – iz koga je otac Malagrida razbijao glavu Americancima gvozdanim Hristom'²⁰; i, najzad, dogme su same po sebi toliko protivrječne da će ih svako racionalno promišljanje lako odbaciti.

U Osmanovim riječima da je „po vaspitanju muhamedanac, ali, uistinu, volim i slijedim samo *onu religiju koja sebi ne protivrječi*“²¹ [podvlačenje naše] implicirana je osnova antidogmatske kritike. Dakle, nije riječ samo o suprotnosti između riječi i djela, formalne ideologije i njene stvarne primjene, nego i o nemogućnosti da kartezijski duh prihvati kao nepobitnu istinu ono što je razumu protivrječno i nemoguće empirijski dokazati. Samo je *nezrelost*, kao nesposobnost služenja vlastitim razumom, kadra da *svakojake besmislice* prihvati kao istinu i da se slijepo povede za nametnutim autoritetom.

Upravo iz efekta koji nastaje usljed navedenog nesklada između razuma i metafizike, bukvalnog i alegorijskog značenja proističe i humoristički i ludički ton teksta: „u zemlji ludaka koji vjeruju da tri čine jedan i da je papa jedan vikar trojice duhova, moli na grobu Muhameda za moj srećan povratak i da očuvam zdrav razum u jednoj zemlji u kojoj da bi živio mirno treba da ga potpuno izgubiš.“²² (...) „Ova nastranost, kojoj se sada vjeruje i koja se poštuje, po isteku nepunog vijeka izgledaće našim unucima nevjerovatna kao obožavanje teleta ili vola“, jer „u svakom dobu narod je bio žrtva prevaranata i fanatika“²³.

¹⁶ Isto, str. 197.

¹⁷ Isto.

¹⁸ Isto, str. 170.

¹⁹ Riječ je o ukidanju jezuitskog reda 1773. godine.

²⁰ Isto, str. 76

²¹ Isto, str. 170.

²² Isto, str. 171.

²³ Isto, str. 169.

Nasuprot dogmatizmu i isključivosti katoličanstva stoji ideja prirodne religije i vjerske tolerancije kao jedini postulat prosvijećenog društva koje, jedino kao takvo, može poštovati prava i garantovati slobodu pojedinca. U *Priči o Felimi i Abderamenu* mudri i pravedni Kajlaz je protjeran na ostrvo jer „nije vjerovao u istog boga, kao mi, koji je prezirao vjeru koju smo mu predali i sa prezirom gledao na naše svetkovine“²⁴; sveštenik na brodu govori Abderamenu da „svi oni koji umru neupućeni u milosti vjere u kojoj sam ja rođen, osuđeni su na užase istih muka“²⁵; u pominjanom pismu ocu Fačendatu, bivšem jezuiti, Osman kaže: „Misliš li da ja mogu izdržati da te vidim osuđenog na vječne muke zato što nijesi prihvatio religiju koju nikad nijesi bio u prilici da upoznaš? Ne, moja nježnost je u tome složna sa mojim razumom“. Posljednje „tursko“ pismo, u kome se izvještava o vjeridbi ali i različitim vjeroispovijestima Pavla Petrovića i Marijane Saksonske (on je grkokatolik a ona rimokatolikinja), podvlači se banalnost svih vjerskih podjela: „razlika je smiješna. Sve se sastoji u različitom obliku pravljenja hljeba za službu božiju i da li se Sveti duh nalazi pod ramenom ili pod stomakom. Što se mene tiče, ako čine dobra djela, i Grci i Rimljani imaće na nebu svoju nagradu“²⁶.

Oštrica antiklerikalne kritike dostiže svoj vrhunac u burlesknom spajanju libertinskog duha i travestirane religioznosti, u četvrtom turskom pismu koje Sara Jevrejka piše Rozalidi, turskoj udovici. Svaka pojedinost iznijeta u ovom pismu u skladu je s osnovnom idejom djela. Uvedena naratorka, agilna preduzetnica Sara, kao i svi njeni sunarodnici, koji „posle obožavanja zlatnog teleta, obožavamo više jedan venecijanski cekin nego Mojsije stotinu zraka svjetlosti“²⁷, odlično zna gdje su izvori zarade – uglavnom tamo gdje se prodaje i nudi ono što je zabranjeno – zabranjene knjige, zadovoljenje tjelesnih strasti sveštenstvu i udovicama...; piše u žurbi jer joj se klijent „tumač latinskog patrijarha, penje uz stepenice i ja treba da ove noći djelujem u interesu Monsinjora“²⁸, obećavajući Rozalidi da će joj što prije naći ljubavnika jer je „upravo prošlo četiri mjeseca i deset dana“ otkad joj je preminuo muž, te je „vrijeme žalosti“ za nju prošlo. Dobro motivisano pisanje u žurbi omogućava da se na brzinu, u nekoliko rečenica, nabaca i naznači sve ono što je potrebno – trgovina i okorišćavanje praznovjericama i zabranjenim knjigama, prodaja relikvija, aluzija na tjelesne strasti klera, da se pomene i spaljivanje Rusoovog *Emila* i popularnost (odnosno, Sarinim mjerilima mjereno, zarada izdavača) *Enciklopedije*. Ali i da se, ipak, nagovijesti promjena svijesti, jer za „cio Koran jedva se može dobiti samo jedna pjastra; a za jedan smiješan komentar, samo zato što je zabranjen, sasvim se lako

²⁴ Isto, str. 152.

²⁵ Isto, str. 155

²⁶ Isto, str. 220.

²⁷ Isto, str. 71.

²⁸ Isto, str. 71.

dobije osam cekina. Sa istih razloga u Turskoj je skuplja jedna noga bludnice nego u Italiji cijelo tijelo neke dvorske princeze.²⁹ U komadić platna koje je dotaklo dno Muhamedovog groba i koji neplodna žena stavlja među noge „više se ne veruje u Turskoj, kao i u papine oprostajnice u Poljskoj“³⁰. Burleskni ton koji dominira pismom doživljava vrhunac na mjestu gdje Sara navodi da je četiri puta prodavala nevinost jedne hrišćanske robinje, između ostalih i prvom misionaru fra Frančesku Jerusalimskom. Sarin dnevnik je zapravo prava slika moralnog stanja u društvu. Kada bi ga odnijela u Pariz i štampala „objelodanivši imena i prezimena svojih tajni i onih koji ih kupuju i još ako bude spaljen kao *Emil Ž. Ž. Rusoa*, dobiću toliko para kao izdavači Enciklopedije“³¹.

Ovo kratko pismo, po vještini sprovedene ironije i britkog humora, predstavlja možda najuspjelije pismo. U jednom humorističkom, burlesknom, veoma uspjelom tonu, u kratkim i efektnim rečenicama koje se brzo smjenjuju, gotovo svaka predstavlja aluziju i anticipira neke od najvažnijih tema koje će se naći u djelu – libertinski moral, tjelesne strasti sveštenstva, simonija, praznovjerice, cenzura i spaljivanje knjiga...

Međutim, i pored svega navedenog, antiklerikalna i antidogmatska kritika u *Turskim pismima* nije antireligiozna niti ateistička. Odabrana narativna pozicija Turčina, koji će, opet, sa ideološke pozicije druge religije, kritikovati katoličanstvo, zapravo je samo još jedna igra sa čitaocem. Iako se, možda, na prvi pogled čini da Osman kritikuje katoličanstvo, vrednujući ga negativno u odnosu na islam, on se zapravo kritički poigrava i sa svojom religijom, čije je dogme odbacio još na početku. Već u drugom pismu saopštava da se, tek što je krenuo na put, ogriješio o islamske dogme: jeo je svinjetinu, dotakao se tijela razvratne žene, dok je svoje tijelo oprao samo u vrijeme američke kuge, zaboravio na obaveznu molitvu... ali se, u volterovskom duhu (koji je bio protiv prikazivanja Boga kao surovog osvetnika), „nada spasenju, pošto mu krivice nisu vječne, pa ne bi trebalo da budu ni kazne. Bog je pravedan, a ipak postoje oni drznici koji se usuđuju da ga proglase za neumoljivog sudiju bez opoziva“³².

Kritikujući protivrječnosti i predrasude katoličke dogme, i ujedno odbacujući i temeljne islamske, on, zapravo, u skladu s deističkim vjerovanjima, odbacuje svaku dogmu, kao čisto ljudski, a ne božanski, produkt, zalažući se za vjeru u jednog i jedinog Boga, poštovanje prava čovjeka i vjersku toleranciju. U tome je i smisao motoa djela, uzet iz Tertulijana, velikog hrišćanskog apologeta: „Deus si non unus est, non est“³³. Poigravajući se Tertulijanovim citatom, koji je izrečen u odbranu hrišćanskog monoteizma protiv pagana, Zanočić ga koristi

²⁹ Isto, str. 70.

³⁰ Isto, str. 70.

³¹ Isto, str. 71.

³² Isto, str. 66.

³³ Bog ako nije jedan, i ne postoji.

u odbranu jedinog istinskog monoteizma – nezavisno od svih istorijskih religija i podjela na njima zasnovanih – Bog je samo jedan, pravedan i milostiv. Tom Bogu, jednom i jedinom, Tvorcu, kome je Volter u Ferneju posvetio svoju kapelicu, posvećuje i Zanović svoja *Turska pisma*, a time i određuje dominantnu semantičku ravan djela.

Osim preovlađujućeg Volterovog uticaja, *Turska pisma* ostvaruju svojevrsan dijalog i sa Rusoovim idejama. Umetnuta *Priča o Felimi i Abderamenu*, za razliku od kratkih pasaža u pismima, u razvijenijoj naraciji eksplicitno iznosi najvažnije rusoovske ideje: o vaspitavanju i obrazovanju u skladu sa godinama, o ljubavi i životu u prirodi, vjerskoj toleranciji, deizmu, panteizmu i materijalizmu, društvenom uređenju, o moralnoj čistoti ljudi koji žive van civilizacije... Felimu i Abderamena je, poslije brodoloma, prihvatio i podizao mudrac Kajlaz, koji je „sve svoje dane provodio u *razgledanju prirode* u njenim raznim i beskrajnim vidovima koje neprestano zadobija“. Vaspitavao ih je u skladu sa temperamentom i karakterom, vodeći računa da „razvija duh ove djece skladno sa njihovim uzrastom“, savjetujući ih: „Učinite drugom samo ono što biste željeli da on učini vama samima. Ja samo želim da probudim ovo načelo pravde koje je Bog, urezao u naša srca obrazujući ih“. Učio ih je da uviđaju da je Bog, „svuda, koji je u svemu, koji voli sve, koji kruži i koji se neprestano mijenja u svojoj neizmjenosti, u beskrajnim oblicima... vi vidite u oblacima hiljadu različitih oblika, ljudi, životinja, drveća, planina; vjetar duva, prizor se začas promijeni i sama materija se oblikuje u raznim vidovima. Ništa se nikada ne uništi, sem oblika“.

Na rusooovskom je tragu i kritika moralne iskvarenosti gradskog života koju je on tako žustro napadao – ogovaranje koje je po salonima „duša svih razgovora“³⁴, dokolica iz koje se rađaju poroci i taštine, lažna obećanja i lažna prijateljstva, bračna nevjerstva; novac kao mjerilo vrijednosti, kao i sentimentalizam koji prožima jedinu pravu korespondenciju u „turskim“ pismima, onih pet pisama koje razmijenjuju Osman i Geltruda. U njima se ona prepoznaje kao rusooovska junakinja koja odolijeva prolaznim strastima, njegujući vrlinu, jer „ravnodušan i miran život je najveće dobro“³⁵. Sentimentalizmom je prožeta i ljubavna priča između Rozalide i Pizanija u još jednoj umetnutoj pripovijesti – pismu, kojom Zanović uslođnjava narativno tkivo djela, gradeći intertekstualne veze i sa žanrom i sa temom popularnom u prethodnom periodu – istočnjačkom pričom, avanturističkim romanom i temom bjekstva iz saraja.

³⁴ Isto, str. 121.

³⁵ Isto, str. 82.

Žene - „bića određena polom, a ne razumom“

Pisma koja tematizuju moralnu iskvarenost visokog društva označena su kao pariska (kao mjesto pisanja je naznačen Pariz). I sva su upućena ženama. Time se otvara još jedna velika tema epohe – novi položaj žene u tadašnjem društvu. Žene u 18. vijeku postaju aktivne članice društva, gospodarice salona, obrazuju se, prevode, raspravljaju, pišu... prepiska postaje dominantan vid njihove djelatnosti. Ipak, kako navodi Dominik Godina³⁶, i pored toga što je vijek prosvijećenosti vijek žena, one su još uvijek podređene, bez osnovnih građanskih prava koja i dalje ostvaruju posredstvom muškaraca. I dok se, na jednoj strani, raspravlja i zalaže za jednakost polova, na drugoj, kojoj pripadaju Ruso, Didro, ali i Zanović, žene se posmatraju kao zatočenice vlastitog pola, kao *bića određena polom a ne razumom*, a njihovo bavljenje filozofijom i ozbiljnim društvenim problemima uglavnom je, iako ne uvijek, doživljavano kao ne previše ozbiljno.

Prisustvo i funkcija ženskih likova u djelu nosi sa sobom ovakav prizvuk. Kada narator, Osman, govori o braku i muško-ženskim odnosima, o balovima i pozorištu, ili kada, u skladu sa sredinom i sam želi da postane sentimentalni pariski ljubavnik, adresati pisama su žene: već pominjana Geltruda, Fatima, Zelinda, Dorimana, kneginja Santa Kroče. I u ovim pismima je, kao i u onima u kojima se kritikuje Crkva, prisutna ironična distanca, pogotovu kada je riječ o bračnim odnosima. Poznato je da je u tadašnjem pariskom društvu ljubomorani muž smatran nepristojnim i predstavljao je predmet podsmijeha. Ironičan prizvuk prati ovu temu još od predgovora, gdje kao moto stoji „Šta valja da čini muž kad neko voli njegovu ženu? Ništa.“ Ljubav se ne podrazumijeva u bračnim odnosima Parižana, a ponuda za brak se doživljava kao „ravnodušnost i čak prevelika nemarnost“, jer „muž i žena koji se sreću u istim kućama jedno drugome smetaju“³⁷; stoga bračni par koji u žurbi napušta bal postaje predmet zajedljivih, podsmješljivih komentara; jer „sloboda da se uživa u ljepoti svoje žene oduzima ukus i zadovoljstvo“³⁸.

Kada ženama da riječ i kada one postanu naratori (Fatima i Despina) glasnogovornici starog, konzervativnog i zatvorenog svijeta koji odbija svaku promjenu, ne prihvata i ne razumije nove ideje i saznanja, niti vrednuje prava na slobodu, kritičkog mišljenja i rasuđivanja. Tako Despina, koja nije mrdnula dalje od harema, piše Zelindi, bijesna na filozofa koji s podsmijehom tvrdi da je religija samo sredstvo za pridobijanje vlasti i da je sve prolazno i trošno, a ona „osjeća zadovoljstvo da izvršava zapovijesti onoga koji može sve“³⁹; smatrajući da je „želja za slobodom samo razuzdanost moći zamišljanja, koje kažnjava

³⁶ D. Godina „Žene“, *Čovek doba prosvijećenosti*, Clio, Beograd, str. 400–432.

³⁷ S. Zanović, *Turska pisma*, str. 113.

³⁸ Isto, str. 126.

³⁹ Isto, str. 176.

srce jakim žudnjama koje se ne mogu zadovoljiti, osim privrženošću koju imamo za svoje dužnosti⁴⁰. U istom je tonu, ironično intoniran, doveden u vezu problem rodne ravnopravnosti i tobožnje islamske dogme po kojoj je Muhamed isključio žene iz raja, rješavajući ga vrlo „mudro“ i u kontekstu vremena - „kako on želi da ulije nadu onima koji ga slijede u postojanje izvjesnog raja, potpuno čulnog poslije smrti. Dobro se pazio da ih ne ostavi u sumnji da će tamo ponovo pronaći svoje žene. Vi ste još srećne [...] što njemu načela nove filozofije nijesu nikako mogla biti poznata; inače on se ne bi ustručavao da kaže da su žene samo obične mašine i svi Turci, vjerujući svom proroku, gledali bi na vas kao časovnike koji su više ili manje navijeni prema tome koliko su vaši pokreti u skladu s njihovim čudima“⁴¹.

I u pismima u kojima se tematizuje pozorište, opera, novi scenski efekti i pozorišna tehnika, koristi se prilika da se i oni povežu sa osnovnom tendencijom djela, ukazujući na način kako je okorišćavanje neznanjem i neobaviještenošću uvijek pogodno sredstvo za manipulaciju: jer bi pojedinci, prvi put gledajući u sva čuda tehnike koja „čas dižu čovjeka u nebo, ili ga spuštaju u pakao“ vjerovali da gledaju sva božanstva iz paganskih vremena. „Opera bi tada pravila preobraćenike u stvarima vjere. Muhamed bi se tu veoma raširio, njegove su mašine još veće“⁴².

Dok dramski efekti i novine u pozorištu u pismima služe, opet, kao prilika za isticanje prosvjetiteljskih ideja, dotle se u pismu kneginji Santa Kroče narator predstavlja kao vrsni dramski kritičar, iznoseći, i to tačno, prilike u francuskoj drami tog vremena: njenu krizu, lagani nestanak velikih tragedija i poraznu činjenicu da više nema vještih tragičara kakvi su bili Rasin i Molijer, Renar i Detuš, već samo blijedih epigona koji nisu u stanju da dobro vode dramsku radnju kroz svih pet činova, kao i da se tragedije razvodnjavaju u melodramu. Problematizuje se i pitanje dramskih karaktera, didaktičke uloge francuske komedije, broj likova u drami, vještina vođenja zapleta i intrige...

Prosvjetiteljski *hm v it v*

Kako je raznolikost u sâmoj prirodi stvari, iz nje proizlaze tolerancija, kosmopolitizam, upoznavanje drugih kultura i civilizacija, širenje vidika, saznavanje posredstvom iskustva i opažanja kao dio prosvjetiteljskih tendencija. Zato je tema putovanja gotovo nezaobilazna.

Sva mjesta koja su predmet opisa u *Turskim pismima* jesu ona u kojima je Zanović zaista i boravio – Venecija, Dubrovnik, Lajpcig, Beč, Sankt Peterburg, Drezden... Opisujući izgled gradova, narod, atmosferu posebno se zadržava na društvenom uređenju, daje svoje komentare i sugestije.

⁴⁰ Isto, str. 177.

⁴¹ Isto, str. 214.

⁴² Isto.

Posebno mjesto u djelu ima Venecija, ne samo zbog svog sjaja i ljepote. Venecija se tematizuje u Pismu Haja-baši Karamanije⁴³. Ističe se dobra državna organizacija, pravedno sudstvo i autoritet državne (a ne vjerske) inkvizicije, kojoj se svi moraju povinovati, čak i plemići koji čine vrhovnu vlast države (za razliku od Poljske). U nekoliko poteza su tačno i efektno prikazani sav sjaj i ljepota, ali i dekadentnost Venecije pred njen pad – sjaj mermernih palata i Trga Svetog Marka, ali i kocka, nemoral, javne žene, karneval... „najčudesniji grad na svijetu i najljepši“ bio je i glavno mjesto finansijske propasti mnogih porodica. Lijepo je primijetio, opisavši čuvenu ceremoniju vjenčavanja Venecije s morem, da ta „ceremonija [...] zaslužuje radoznalost stranaca koji putuju da nauče koliko je sposobna ljudska gordost“⁴⁴.

Međutim, hvalospjevi Prevedroj Republici i te kako su u vezi sa osnovnom idejom djela. Još od crkvenog sabora 1293. godine Mletačka republika je povećavala svjetovni nadzor nad Crkvom na svojoj teritoriji, i kroz više odredaba i zakona potčinila kler svjetovnim zakonima⁴⁵. Vlasti u Veneciji su nastojale i da uspostave potpunu kontrolu nad crkvenom imovinom, a Senat je birao svog biskupa, nezavisno od Rima. Odnos Venecije sa Svetom stolicom zavisio je, prvenstveno, od njenih sopstvenih interesa. Zato nije slučajno što u Pismu Velikom društvenom savetu Osman zahtijeva reforme u vezi sa svešteničkim redovima i traži da se hitno pošalje neko od podanika u Veneciju, da se posavjetuje sa „onim čuvenim ocima iz senata najpravednijeg, najboljeg i najvećma političkog u Evropi“⁴⁶. U istom pismu se kaže i da se „papa često ljuti na njih i pokazuje da je uvrijeđen njihovim načinom upravljanja svešteničkim redom u sopstvenim oblastima.[...] Ja ih cijenim kao heroje zdravoga razuma“⁴⁷, „umiju da služe Bogu a da ne uvrijede đavola“. Venecija je „utočište slobode i dobroga ukusa“⁴⁸, grad u kome se „slobodno govori u kafanama o papskim bulama, o čudima svetaca, ali o vladi i njenim odlukama se mora ćutati“.

Slična situacija bila je i u Dubrovniku, koji je „jedan od najljepših gradova cijele Dalmacije“, grad prelijepih palata, čuven po obrazovanosti ljudi i žena, koje su galantne poput Francuskinja, grad književnosti i umjetnosti, poznat po svojoj kulturi i toleranciji: „Republika je u tiranskim vremenima rata i fanatizma bila utočište svih srpskih kraljeva, kao i ugarskih“⁴⁹. Dubrovnik je čuvao svoju svjetovnu vlast: „Dubrovčani, koji se, naizgled, pokazuju veliki papisti, u suštini to ne mogu biti, jer papa ne priznaje njihovo državno tijelo kao Republiku i

⁴³ Isto, str. 129–132.

⁴⁴ Isto, str.

⁴⁵ Katarina Mitrović, *Mletački episkopi Kotora*, Utopija, Beograd, 2007, str. 45.

⁴⁶ S. Zanočić, *Turska pisma*, str. 217.

⁴⁷ Isto, 217–218.

⁴⁸ Isto, str. 165.

⁴⁹ Isto, str. 139.

nikada ne postavlja ni jednog Dalmatinca za kardinala“. ⁵⁰

Dubrovnik se ističe kao grad koji u sebi nosi sve ideale epohе – obrazovane građane, duh tolerancije, očuvanje i primat svjetovne vlasti. Nije slučajno pismo posvećeno Dubrovniku upućeno Volteru. U Dubrovniku je bilo otvorenih Volterovih pristalica, koji su, zbog činjenice da su jezuiti imali, jako uporište u ovom gradu, često bili kažnjavani, a njihova djela zabranjivana. Napominje se kako su se mnogi jezuiti, poslije ukidanja reda naselili u Dubrovniku i djelovali kao vrlo obrazovani učitelji: „Ipak, ni u jednoj zemlji nijesam vidio toliku smjernost, primjerenost i dobar red, koji svakodnevno održavaju popovi i fratri u Dubrovniku. Ovi grobari naroda žive na račun države, mada ne u onom izobilju kako su živjeli u vjekovima neznanja“⁵¹. Ipak, upozorava da je svjetovna inkvizicija izuzetno stroga, pa ne savjetuje nijednom modernom filozofu da se tu nastani.

Posebno ćemo obratiti pažnju na Pismo Ismailu Gvozdenoj Ruci, seraskeru u Carigradu, koje je posvećeno Poljskoj.⁵² Zanović je višestruko bio vezan za Poljsku, u kojoj je boravio u više navrata i tamo stekao odane prijatelje, među kojima i čuvenog grofa Mihala Oginskog. Iako mu je jedno vrijeme obećavao da će mu, zahvaljujući svojim političkim vezama, pomoći u dolasku na prijesto, na kraju je počeo sam da mašta o tome, o čemu je pisao u već pominjanom pismu ocu⁵³. U pomenutom „turskom“ pismu je tačno opisano tadašnje stanje u zemlji u kojoj je vladalo sveopšte rasulo. Nije postojalo vjerskog ni političkog jedinstva. Od donošenja zakona Liberum veto iz 1652. godine plemićke porodice imale su pravo veta, i stvarnu moć države u svojim rukama i usmjeravale njene tokove, zakone i odredbe u svoju korist. Negativan stav prema Stanislavu Ponjatovskom, koji je iznijet u pismu, dijelom potiče i iz činjenice da ga ovaj nije primio na svoj dvor, koji je u ono vrijeme bio stjecište sumnjivih prinčeva i filozofa. S druge strane, kaže se da je moć klera „otvorila [...] grobnicu poljskoj slobodi“⁵⁴. Dobra je bila i njegova procjena namjera Katarine Velike... Analizom političke situacije u Poljskoj, Zanočić se bavio i usvom djelu *L'horoscope politique de la Pologne*, objavljenom 1779. u Hagu. Podsjetimo i da je Ruso pisao *Considérations sur le gouvernement de Pologne*. Kada se među naratorima u *Turskim pismima* javi i sâm Stjepan Zanočić, ubacuju se šest njegovih pisama „pisanih u Poljskoj, i prilikom njegovog boravka u Drezdenu“.

⁵⁰ Isto, str. 140.

⁵¹ Isto, 140.

⁵² Isto, str. 162.

⁵³ A. Breyer, *Antun conte Zanočić i njegovi sinovi*, Matica hrvatska, Zagreb, 1928, str. 84

⁵⁴ *Turska pisma*, str. 163.

Ideja prosvijećenih monarha

Sve prosvjetiteljske težnje mogle su se ostvariti u društvu pod patronatom prosvijećenih monarha, kakvi su bili Katarina Velika, Josif Drugi i Fridrih Veliki. Sve troje je Zanočić i lično poznavao. Još u Predgovoru je data pohvala Katarini Velikoj, „junakinji, dobrotvorki ratničkog, literarnog i političkog svijeta“⁵⁵ i najavljeno je poglavlje njoj posvećeno. „Pjesma Velikoj i uzvišenoj kneginji Katarini Drugoj“, „vladarki svih ruskih zemalja i zaštitinici svih umjetnosti i nauka“, „materij umjetnosti“, koja je i „štit i oslon filozofije“ nalazi se na početku *Turskih pisama*. Ispjevana je u 27 terceta, naknadno štampana i ubačena. On, koji nikada ne hvali uzalud, slavi je kao moćnu i prosvijećenu vladarku, zakonodavku, zaštitnicu umjetnosti i filozofije. Njoj je posvećeno i Pismo Hasanu Bucefaru Kramuru, seraskeru Divana⁵⁶.

Fridrih Veliki, vladar, mecena, zaštitnik književnika i umjetnika, kralj-filozof, filozof iz San Susija, Volterov prijatelj, ali i neprijatelj, brzo je prozreo Zanočića kao varalicu i pustolova, ali je ovaj našao svog zaštitnika u njegovom nasljedniku Fridrihu Vilhelmu Trećem, kome je upućeno jedno od šest Zanočićevih pisama, ali i veliki broj drugih Zanočićevih tekstova. Na nekoliko mjesta u *Turskim pismima* pominje ga kao mecenu i kao čovjeka od duha, „antičkog genija u modernom vijeku“, prenoseći dvije anegdote koje ga kao takvog i prikazuju. Kada je pitao biskupa od Varmija da li je tačno da ga narod šalje u stotinu đavola, ovaj mu je odgovorio: „Gospodine, za sto đavola nijesam siguran, ali za hiljadu mogu da se zakunem na kronicama.“⁵⁷ Kada mu je jedan redovnik tražio milostinju, govoreći da će se od tada moliti Bogu za njega, on mu je odgovorio „od sad pa nadalje imate duplu milostinju, uz dopuštenje da je trošite za sebe, ne uznemiravajući svece sa neba“⁵⁸.

Prosvjetiteljski tematski registar

Iako se čini da su neka pisma, na prvi pogled, nasumično nabacana, bez direktno uočljive veze sa ostalima, pažljivijim iščitavanjem primjećujemo da gotovo svako uspostavlja svojevrsni dijalog sa nekom od opštih tema ili ideja prosvjetiteljstva, prelamajući ih kroz kritičku ili parodično-humorističku vizuru. Pomenućemo samo neke od tema: sujete ljekara, tema koja je bila popularna u to vrijeme kada je medicina polako sticala sve više pristalica (Lametri); alhemičari, koji su krajem 18. vijeka i te kako bili popularni i za koje je vladalo interesovanje u salonima (i Zanočić je, kao i Fridrih Vilhelm Drugi i knez Oginski, bio okultista i mason); stav o životinjama kao proizvodima industrijske mehanike koje nemaju

⁵⁵ Isto, str. 56.

⁵⁶ Isto, str. 172.

⁵⁷ Isto, str. 110.

⁵⁸ Isto, str. 142–143.

dušu (Dekartov stav koji je izazvao polemike i kod Helvecijusa i kod Voltera); tema čovjeka-mašine (Lametri); Lokova ideja o relativnosti i subjektivnosti saznanja. Zanimljiv je i „Odlomak jednog govora o providenju“, koji je, kako stoji u podnaslovu, „po ukusu ljudi iz Carigrada“ (čime se tema postavlja u određeni kontekst i semantički okvir) i koji tematizuje problem nove koncepcije filozofije istorije. Do tada aktuelno učenje o providenju, koje upravlja svijetom i našim životima, ironizuje se i posmatra kao prevaziđena teološka koncepcija svijeta koju je razvio Bosije, a pobijao još i Monteskje u svojim *Razmatranjima o propasti Rimljana*, zalažući se za jedno novo tumačenje zasnovano na istorijskoj kauzalnosti i prirodnim uzrocima koji se mogu racionalno spoznati. Dakle, gotovo sve najvažnije teme epohe našle su svoje mjesto u *Turskim pismima*.

Zaključak

Turska pisma, kako smo vidjeli, i svojim žanrovskim i tematsko-motivskim osobenostima uklapaju se u dominantne tokove evropske književnosti 18. vijeka. Pišući o aktuelnim temama u popularnom žanru, koji (kako je Monteskje naveo u predgovoru *Persijskim pismima*) daje slobodu da se „u obliku pisama, gde se ne biraju lica i gde predmeti o kojima se raspravlja ne zavise ni od kakvog smera ili već utvrđenog plana, pisac daje sebi to preimućstvo da romanu doda nešto filozofije, politike i morala i da sve to poveže jednim skrivenim i u neku ruku nepoznatim lancem“⁵⁹, Zanočić se i nije mnogo bavio unutrašnjom strukturom, povezivanjem djelova u estetski zaokruženu cjelinu. On je, birajući popularnu formu, i pišući o aktuelnim temama, vjerujemo, htio da pokaže svoju pripadnost „zajednici učenih“, kao i činjenicu da jeste *čovjek od pera* i filozof u ondašnjem smislu riječi (kako je pojam filozofa odredio Volter u *Enciklopediji*⁶⁰) – ne temeljni znalac jedne oblasti već onaj koji može da kroči u različite oblasti ako već ne može da se bavi svim tim oblastima. I ono što je posebno važno – ključne osobine erudite, volterovskog čovjeka, a Zanočić je, nesumnjivo, sebe smatrao takvim, bile su visprenost, blistava mašta, vrcava inteligencija, sposobnost da vodi laku konverzaciju zasnovanu na opštoj kulturi. Kratka i stilski efektna pisma, u kojima dominiraju govorni žanrovi – dijalog, polilog, upravni govor, kao i vrcav, duhovit, humorističko-ironičan ton tome, nesumnjivo, idu u prilog.

⁵⁹ Monteskje, Š. *Persijska pisma*, Utopija, Beograd, 2004, str.6.

⁶⁰ Rože Šartije, *Čovek od pera*, u: Mišel Volvel, *Čovek doba prosvećenosti*, Clio, Beograd, 2006, str. 187.

Izvori i literatura:

1. Breyer, Antun, *Antun conte Zanočić i njegovi sinovi*, Matica hrvatska, Zagreb, 1928.
2. *Čovek doba prosvijećenosti*, priredio Mišel Volvel, Clio, Beograd, 2006.
3. *Francuska književnost 2*, grupa autora, Svetlost –Nolit, Sarajevo – Beograd, 1978.
4. Goodman, Dena, *The Republic of letters, a cultural history of French Enlightenment*, Cornell University Press, 1996.
5. Ивановић, Радомир: „Књижевни мит о Шћепану Малом у дјелима Стјепана Зановића, Петра II Петровића Његоша и Стефана Митрова Љубише“, у: *Казалице Стефана Митрова Љубише*, ЦАНУ, Подгорица, 2018, стр. 153–179.
6. Lošonc, Mark, *Kant, identitet i aufklarung*, Sintezis 1/1, 2009, str. 83–94.
7. Mitrović, Katarina, *Mletački episkopi Kotora*, Utopija, Beograd, 2007.
8. Montesquje, *Persijska pisma*, Utopija, Beograd, 2004.
9. Montesquieu, *Lettres persanes*, édition de Paul Vernière, Preface, Paris, 2011.
10. Pantić, Miroslav, *Književnost na tlu Crne Gore i Boko Kotorske od XVI do XVIII veka*, SKZ, Beograd, 1990, str. 443–458.
11. Павић, Милорад, *Историја српске књижевности барокног доба*, девета глава – „Писма“, Нолит, Београд, 1970.
12. Поповић, Т., *Rečnik književnih termina*, Logos art, Beograd, 2007.
13. *Prva brava*, priređeno: Graciја Brajković i Miloš Milošević, Pobjeda, Titograd, 1978.
14. Rovinski, P., *Stjepan Anibal Zanočić, avanturista 18. vijeka*, dostupno na: http://www.montenegrina.net/pages/pages1/istorija/etrovici_xviii_vijek/stjepan_anibal_zanovic.htm
15. Stefanović, M., *Leksikon srpskog prosvetiteljstva*, Službeni glasnik, Beograd, 2009.
16. Volter, F., *Amab d a p sma*, Cid, Podgorica, 1999.
17. Volter, F., *Filozofski rečnik*, Dereta, Beograd, 2011.
18. Зборник радова *Ноттаге Данилу Кишу (IV)*, Подгорица – Будва, 1998, Научни скуп: „Живот и дјело Стјепана Зановића (1751–1786)“, стр. 183–265. (аутори: Гојко Челебић, Злата Бојовић, Радослав Ротковић, Слободан Калезић, И. Чамањска и Б. Желињски, Радомир Ивановић)

Stanka JANKOVIĆ PIVLJANIN

TURKISH LETTERS BY STJEPAN ZANOVIĆ

Summary

In this paper we point out that certain structural-typological and thematic-motivic traits of the work show that Turkish Letters bears the dominant attributes of the Enlightenment Epoch. Starting from the very genre – letters, which was popular in the period of universal anti-dogmatism and relativism, when learned dialogue, conversation – both spoken and written, talk and correspondence, exchange of opinions, all the way to the thematic-motivic layer that covers the most significant themes of the Epoch – philosophic and critical opinions of religion, social problems, education and upbringing in accordance with age, philosophy of history, problems of cognition, ethics, deism and rationalism. We also point out to the influence of Voltaire and Rousseau and show how and why popular oriental themes fitted into enlightenment critical discourse, supporting anti-dogmatism and relativism. Though the incoherence of the work is obvious, just as it is noticeable that the letters are not quite soundly mutually connected (neither are they connected by the reciprocity of usual correspondence), reading them carefully we notice that almost each of them establishes a dialogue of its kind dealing with general themes or ideas of enlightenment, refracting them through a critical or parodic- humorous author's viewer.

Key words: Stjepan Zanović, Turkish Letters, enlightenment, epistolary genre, anti-clericalism, anti-dogmatism, orientalism